

УГОРСЬКА ЕКСПАНСІЯ НА ЗОЛОТООРДИНСЬКЕ ПОДІЛЛЯ 40-х - 50-х рр. XIV ст.

Велетенські зміни в південній частині Східної Європи, що відбулися в середині - другій половині XIV ст. внаслідок боротьби за галицько-волинську спадщину, яка викликала тривалу дестабілізацію в регіоні, спричинивши також розподіл золотоординських земель між Дніпром і Карпатами, ще не дуже добре схоплені істориками. Переважно бачать лише двох партнерів боротьби - Литву і Польщу, забуваючи про роль Угорщини, нововиниклу Молдавію та майже цілком ігноруючи золотоординський фактор, що зайняв оборонну позицію.

Для того, щоб висвітлити співвідношення Угорщини і Золотої Орди, докладніше одного з протодержавних утворень, яке виникло на її території - Брацлавської тьми (Прославії у західних джерелах) - проведено джерелознавче дослідження з метою встановити фактографічну цінність повідомлень 1352 та 1354 рр. з флорентійської хроніки Маттео Віллани для висвітлення умов перехідного етапу середини XIV ст. на частині українських земель.

Золотоординський період в історії України-Русі - занедбана ділянка досліджень. Якщо дане дослідження зможе дати поштовх в напрямі вивчення малопопулярної сторінки минулого - завдання буде виконано.

ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ. Мабуть, перший, хто звернув увагу на вістку Маттео Віллани 1352 р. про події в Прославії - звернув увагу дослідницьким оком - був італійський церковний історик Одоріко Рінальді (латинізовано Райнальдус, 1595-1671), вчений-бібліотекар, автор дев'ятитомного доповнення і продовження до фундаментальної історії церкви Чезаре Баронія. Аналізуючи папські документи 1352 р., а саме лист папи Климента VI з 15 липня до Людовика (Лайоша) I, яким папа передавав угорському королеві землі, здобуті від схизматиків та невірних, О.Рінальді пов'язав цей документ - зрештою, правильно - з відомостями про Прославію у

флорентійській хроніці¹. Вістки 1354 р. він не торкнувся, бо з церковною історією вона пов'язана слабо. Угорський історик Дердь Прай (1724-1801), королівський історіограф, виходячи з міркувань О.Рінальді, розгорнув сюжет ширше - також з 1354 р. включно, - приєднавши до нього відомості Яноша Кюкюллеї (Д.Прай подавав їх як записані Яношем Туроцом) про похід Андрія (Андраша), нібито трансільванського воеводи (тоді він ще ним не був), з 1345 р. до подій 1352 р. Д.Прай правильно визначив, що Прославія - це подільська земля, й підкреслив, що Угорщина поширювала на неї свої впливи². Польський поет й історик Адам Нарушевич (1733-1796), автор семитомної "Історії польського народу", перший ідентифікував Прославію з Брацлавщиною, але її королем вважав, цілком довільно, Федора Коріатовича; свої погляди викладав у різко анти-угорському дусі, полемізуючи з Д.Праєм, а до пояснення подій на Поділлі приєднав розповідь Я.Длугоша³. Флорентійської хроніки А.Нарушевич явно в руках не мав. Російський письменник та історик Микола Карамзін (1766-1826), пишучи багатотомну "Історію російської держави", мабуть, також не мав можливості використати текст Маттео Віллани; під королем Прославії він намагався розуміти когось з Юриковичів; перший угорський похід датував чомусь 1351 роком⁴.

У середині XIX ст. намічуються три лінії пояснення подій на Поділлі 1352-1354 рр. З одного боку, зберігається традиційна, що йде від Маттео Віллани (це лінія, в основному, угорської та австрійської історіографії), з іншого ж - посилюється критика флорентійського джерела, треба шкодувати, не з джерелознавчої (як необхідно було б), а з політизованої точки зору, яка (що характерно для

¹ Raynald O. Annales ecclesiastici ab anno quo desinit card. Caes. Baronius MCXCVIII usque ad annum MDXXXIV continuati, ex regestis pontificum et litteris auctoritate publica fidesque munitis... - T.16. - Coloniae Agrippinae, 1691. - P.329.

² Pray G. Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV. - Pars 2. - Vindobonae, 1764. - P.92, 94-95.

³ Naruszeicz A. Historia narodu polskiego od początku chrześcijaństwa. - T.6. - Warszawa, 1785. - S.241-243, 253-254. За А.Нарушевичем виклав події історик-краєзнавець. Вавжинец Марчинський (1779-1845); див.: Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie Gubernii podolskiej... - Wilno, 1820. - T.1. - S.37-38.

⁴ [Карамзин Н.М.] История государства российского. - [Изд.1-ое.] - Т.4. - СПб., 1817. - С.251 (основного тексту); 464-465 (приміток); Це ж. - Изд.5-ое / Изд.И.Эйнерманга. - Кн.1. - Т.4. - СПб., 1842. - Кол.165 (основного тексту), 140 (приміток).

частини польської історіографії) не могла допустити думки про угорські впливи на Поділлі в середині XIV ст., конструюючи тезу про перехід значної частини Поділля виключно в польські руки незабаром після розпаду Галицько-Волинської держави. Третя лінія - серйозного джерелознавчого вивчення подій середини XIV ст. - не здобула прихильників.

Австрійський історик Ігнац-Аврелій Фесслер (1756-1839), одного часу професор східних мов у Львові, автор десяти томної "Історії Угорщини та її мешканців", не відійшов від угорської патріотичної точки зору, зрештою, неймовірно сплутавши хронологію: події 1345 (за Яношом Кюкюллеї) та 1352 (за Маттео Вільлані) рр. він з'єднав воедино під 1352 р., а на 1354 р. переніс відомості литовсько-руських хронік про битву над Синьою Водою, яка, умовно, датується 1362 р. (отже, об'єднав і Вільлані, і літопис під 1354 р.).⁵

Угорський історик і дипломат Ласло Салаї (1813-1864), автор шеститомної "Історії Угорщини", пішов у традиційному руслі (за І.А.Фесслером), об'єднуючи в одну подію 1345 та 1352 рр.; він розповсюдив легенду, що битва 1352 року (якою керував, нібито, трансільванський воєвода Андрій) тривала без перерви три дні...⁶

Сильний наступ на Маттео Вільлані та його хроніку розпочав польський історик Казімеж Стадніцький (пом. 1879), дослідник середнього рангу. М.Вільлані він використав дуже своєрідно - лише відомості під 1352 р. (дані 1354 р. йому явно не підходили), сплутав дані про битву з татарами 1345 і 1352 рр., у цілком незрозумілий спосіб ототожнив Прославію з Трансільванією (нібито послугуючись хронікою Яноша Туроца, тобто записами Яноша Кюкюллеї, про якого він, К.Стадніцький, не знав)⁷. Цілком несподівано праця другорядного історика справила дуже великий вплив на українську історіографію, яка підійшла до студії К.Стадніцького дуже некритично.

Німецький історик Якоб Каро (1836-1904), професор Бреславського університету та автор чотиритомної "Історії Польщі",

поруч з продуманими висновками (що польська і угорська інтервенція 1354 р. не змінила територіальних відносин на Поділлі), залишив чимало старих неперевіраних ідей, наприклад, настоюючи на об'єднанні відомостей 1345 та 1352 рр.⁸ Можливо, що Я.Каро не користувався безпосередньо італійським джерелом. Альфонс Губер (1834-1898), професор Іннсбруцького та Віденського університетів, автор п'яти томної "Історії Австрії", відділив, врешті, події 1345 р. від битви 1352 р., але, одночасно, з характерним для позитивістів гіперкритицизмом, дискредитував Маттео Вільлані як джерело. А.Губер вважав, що повідомлення 1354 р. "має само по собі трохи легендарний характер, здається, що чутки про [похід], поширені у Флоренції, ледве чи відповідають реальності [...] Незначну, мабуть, операцію чутки збільшили до неймовірного". І про 1352 р.: "Подібне перебільшення, також, здається, лежить в підставі оповідання Вільлані, кн.2, розд.72, про боротьбу [...] з татарами весною 1352 р."⁹

До дискусії, врешті, підключилася українська історіографія. Никанор Молчановський (1858-1906) опинився вже під впливом К.Стадніцького і без будь-яких аргументів заперечив ідентифікацію Брацлавщини з Прославією, пересунувши події 1352 та 1354 рр., описані М.Вільлані, в Трансільванію (що при уважному прочитанні флорентійця, текст якого Н.Молчановський знав, цілком неможливо)¹⁰. Історик і літературознавець Микола Петров (1840-1921), пізніше академік Української Академії наук, не маючи у руках М.Вільлані, пішов частково за К.Стадніцьким, але й висунув власну гіпотезу, локалізуючи Прославію в Карпатах, у верхів'ї однієї з правих приток Серету або біля дельти Дунаю¹¹. Михайло Грушевський (1866-1934), сам представник позитивізму, ідучи за К.Стадніцьким та А.Губером, ще більше дискредитував флорентійську хроніку. Він відкинув ототожнення Прославії з Брацлавщиною, похід 1352 р. пояснив як експедицію Людовика I під Белз, короля Прославії ідентифікував з Казимиром, а погодився лише на спільний угорсько-польський похід на татар 1354 р. Для подібних гіпотез у джерелі ґрунту немає, та видатний історик підтримав висновки А.Губера

⁵ Fessler I.A. Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen. - Tl.3, Bd.1. - Leipzig, 1816. - S.329-330, 332-334; Fessler I.A. Geschichte von Ungarn. - 2-е verm. und verbess. Auflage bearb. von E. Klein. - Bd.2. - Leipzig, 1869. - S.129.

⁶ Szalay L. Magyarország története. - Köt.2. - Pest, 1852. Я користувався перекладом: von Szalay L. Geschichte Ungarns / Deutsch von H.Wägerer. - Bd.2. - Pest, 1869. - S.257-259.

⁷ Stadnicki K. Synowie Gedymina. - T.1. - Lwów, 1849. - S.70-73, XXVIII-XXX; Stadnicki K. Synowie Gedymina wielkowladcy Litwy. Monwid - Narymunt, Jewnuta, Koriat. - Wyd. nowe przerob. i powiększ. - Lwów, 1881. - S.163-167. Далі цитую лише видання 1881 р.

⁸ Caro J. Geschichte Polens. - Tl.2. - Gotha, 1863. - S.295, 299 (Geschichte der europäischen Staaten).

⁹ Huber A. Ludwig I von Ungarn und die ungarischen Vasallenländer // Archiv für österreichische Geschichte. - Bd.66. - Wien, 1885. - S.15-16.

¹⁰ Молчановский Н. Очерки известий о Подольской земле до 1434 года. - К., 1885. - С.194.

¹¹ Петров Н.И. [Исторический очерк Подолы] // Подолыя. Историческое описание / Изд.П.Н.Батюшковым. - СПб., 1891. - С.34 (основного текста), 3 (приміток).

(безпосередньо на нього, в даному випадку, не покликаючись): "... як справедливо зауважено, його [Віллани] оповідання - і се [під р.1352], і пізніше, під р.1354, - повні очевидних помилень і помилок; очевидно, опираються вони на якихось далеких поголосках" та що "в оповіданні Віллани сей похід [1354 р.] має зовсім фабульозний характер"¹².

Поступово хроніка Маттео Віллани зникає з досліджень, присвячених історії Східної Європи, або стає, в незрозумілий спосіб, причиною безпідставних гіпотез. Польський історик Ян Домбровський, до речі, один з творців теорії, що польська доктрина "від моря до моря" (історіографія подавала її під видом "чорноморської проблеми") виникла вже в середині XIV ст. й проявилася зразу ж в експансії Польщі через Поділля і Молдавію до Чорного моря (фактографічних підстав для локалізації такої доктрини якраз у цьому часі насправді немає), твердив, що, нібито, згідно з Віллани, Людовик I давав Польщі допомогу проти татар...¹³ Інший польський історик Генрик Пашкевич, нарікаючи, що "в загальному, вчені незвичайно довільно поправляють подані хронікою [Віллани] факти", сам став жертвою спокуси свавільно інтерпретувати джерело, яке, здається, особисто не використовував. Тому він пише, що в хроніці під 1354 р. подається вістка про великий похід Людовика і Казимира за Бог (хоча там про це немає ні слова) і т.п. Про хроніку Маттео Віллани Г.Пашкевич писав, що в ній є "баламутні відомості", зокрема, деталі боїв 1354 р. "такі баламутні й фантастичні, що навіть не мають вигляду правдоподібності, [...] схематичні вістки без докладніших деталей, нічого дивного, викликають зрозумілу недовіру, тим більше, що цілком немає підтвердження цих відомостей іншими джерелами"¹⁴. Все говорить про те, що польський історик самого Маттео Віллани не читав, бо під 1354 р. жодні бої не описуються.

Наскільки мені відомо, починаючи з 30-х рр. XX ст. ніхто не пробував повернутися до використання твору флорентійця як до історичного джерела для даної конкретної проблеми. Українська історіографія не пробувала зламати бар'єр, змурований Н.Молчановським-М.Петровим-М.Грушевським, хоча останній не відкидав

М.Віллани цілком. Угорські походи на Поділля зникли зі сторінок праць, в яких їх, здавалося б, треба було розглянути¹⁵. Правда, кілька років тому я зробив спробу заактуалізувати дану проблематику¹⁶. Для польської історіографії угорські впливи на Поділля в середині XIV ст. стали цілком неприйнятними, тим більше в дусі новонародженої "чорноморської проблеми". Така неприйнятність виникла ще в кінці XVIII ст. (в А.Нарушевича), коли Угорщині (в складі Габсбурзької монархії) та угорській історіографії (Г.Праєві) пред'явили звинувачення в обґрунтовуванні 1772 р., під час Першого розподілу Польсько-Литовської держави, приналежності в минулому Галичини до Угорщини й, в зв'язку з цим, наявності в монархії історичних прав на Галичину. А щодо Поділля, то польська історіографія ще у XIV ст. (Ян Длугош) намагалася донести його належність до Польщі 1352 р., вже тоді ігноруючи присутність угорців на цих землях. Навіть для польських істориків XX ст., опонентів доктрини "від моря до моря", угорська присутність на Брацлавщині бажаною не була¹⁷. Румунська історіографія, вороже настроєна до всього угорського, ледве допускаючи угорський поштовх для утворення Молдавської держави, угорське проникнення в "Трансїстрію", тим більше ще в середині XIV ст., просто ігнорувала¹⁸. Про ставлення угорської історіографії до даної проблеми

¹⁵ *Шабунда Ф.М.* Землі Юго-Западної Русі в составе Великого княжества литовского. - К., 1987.

¹⁶ *Дашкевич Я.Р.* Брацлавщина 1352-1354 рр. в італійській хроніці Маттео Віллани // *Тези доповідей Десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. - Вінниця, 1990. - С.21-22.

¹⁷ З літератури питання: *Górka O.* Zagadnienie czarnomorskie w polityce polskiego średniowiecza. - Cz.1 (1359-1450) // *Przegląd Historyczny*. - Warszawa, 1932-1933. - T.10 (30), zesz.2. - S.325-391; *Dąbrowski J.* Z rozważań nad genezą problemu czarnomorskiego // *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17-20 września 1935 r.* - Lwów, 1936. - T.2. - S.333-337; *Dyskusja*. - S.73-75; *Spieralski Z.* W sprawie rzekomej wyprawy Kazimierza Wielkiego do Mołdawii // *Przegląd Historyczny*. - Warszawa, 1961. - T.52, zesz.1. - S.147-152; *Spieralski Z.* Wojna, której nie było // *Spieralski Z.* *Awantury mołdawskie*. - Warszawa, 1967. - S.15-19; *Kiereś Z.* Geneza zagadnienia czarnomorskiego monarchii jagiellońskiej a wyprawa mołdawska 1359 roku // *Śląskie Studia Historyczne*. - Katowice, 1977. - T.2. - S.51-61; *Sperka J.* Jeszcze raz w kwestii datowania wyprawy mołdawskiej Kazimierza Wielkiego // *Studia Historyczne*. - Wrocław, Warszawa, Kraków, 1991. - T.34, zesz.1. - S.125-132.

¹⁸ У 60-х рр. ще відносно об'єктивне зображення відносин на території між Карпатами та середнім Дністром подають: *Cămpina B., Pascu Șt., Ștefănescu Șt.*

¹² *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т.4. - Вид.2-е, розшир. - Київ, Львів, 1907 (репринт Київ, 1993). - С.42, 443-444.

¹³ *Dąbrowski J.* Ostatnie lata Ludwika Wielkiego 1370-1382. - Kraków, 1918. - S.132.

¹⁴ *Paszkiewicz H.* Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. - Warszawa, 1925. - S.131, 173.

мені не відомо, але відповідний нарис, написаний в угрофільському дусі й, зрештою, на підставі ретельного використання широкої угорської джерельної бази й угорської історичної літератури, в узагальнюючій російській "Истории Венгрии" 1971 р. також ігнорує проблему¹⁹.

Події 1352-1354 рр. з їх угорським аспектом у золотоординському Поділлі зникли також з узагальнюючих та аналітичних праць, присвячених Золотій Орді, навіть таких, які цілком слушно вважаються (або повинні вважатися) фундаментальними²⁰.

Як здається, огляд історіографії проблеми підтверджує кілька спостережень:

1 - що хроніка Маттео Віллани досі не може вважатися джерелом, достатньо дослідженим і використаним для висвітлення подій 1352, 1354 рр., що відбувалися на Поділлі;

2 - що історіографія в цілому зуміла правильно визначити слабкі сторони флорентійського джерела, це, однак, стало причиною не критичного його використання, а цілковитого його відкинення;

3 - що чимало істориків, покликаючись на Маттео Віллани, подавали відомості, яких у хроніці немає, іншими словами, що історики самі стали творцями баламутних і недостовірних "фактів", які рикошетом дискредитували хроніку, хоча для цього не було, в даному випадку, жодних підстав; історики деколи самі перетворювалися в творців міфів, позбавлених джерельного ґрунту;

4 - що ряд істориків, згадуючи, а навіть цитуючи Маттео Віллани, насправді не тримали джерела в руках.

Всі ці спостереження над історіографією питання разом з джерелознавчим аналізом текстів дають можливість реабілітувати італійську хроніку як важливе джерело для історії подій 1352 та 1354 рр. на Поділлі. З цією метою публікую спершу переклад відповідних статей хроніки (італійський текст є в додатку), а потім подаю джерелознавчий аналіз і хроніки, і літератури в такій послідовності окремих питань:

Formarea statului feudal Moldova // Istoria României. - T.2 / Red. resp. A. Opetea. - București, 1962. - P.166-167.

¹⁹ Шушарин В.П. Развитый феодализм // История Венгрии в трёх томах. - Москва, 1971. - Т.1. - С.151-296.

²⁰ Греков Б.Л., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и её падение. - Москва, Ленинград, 1950 (Акад.наук СССР. Серия "Итоги и проблемы соврем. науки"); Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды на рубеже XIV-XV вв. - Москва, 1975; Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502. - Leipzig, 1943 (Das mongolische Reich. Quellen und Forschungen. - Bd.2); 2-e erw. Auflage. - Wiesbaden, 1965.

- а) історична географія,
- б) історична хронологія,
- в) просопографія,
- г) військова історія.

Окремий екскурс (доданий до параграфу з історичної географії) присвячено, нібито, угорському поселенню на Брацлавщині - Нестерварові.

У висновках намагаюся викласти проблему угорської експансії на Схід 1345-1354 рр., очевидно, на підставі всіх доступних для даного періоду джерел.

Аналіз невеликої, по суті, кількості історичних фактів з різних джерелознавчих аспектів не дав, все ж таки, можливості уникнути повторень, без яких, однак, порушеною виявилася б послідовність викладу. Всі неправильні (не підтверджені джерелами) інтерпретації в літературі подаю для того, щоб майбутні дослідники вже не мусили до них повертатися.

ХРОНІКА МАТТЕО ВІЛЛАНІ. Флоренція XIV ст. стала одним з найбільших в Італії центром історичного хронікарства. Його розвиток пов'язаний, в першу чергу, з представниками роду Віллани. Започаткував хроніку Джованні Віллани (бл.1280-1348), що став визначним італійським літописцем цих часів. Свій твір він довів до 1346 р. Хроніку продовжив його брат Маттео (пом.1363), що вів літопис - так само докладно і гарним літературним стилем - до самої смерті. Далі був Філіппо Віллани, син Маттео, але він написав лише один рік (1364).

Маттео був, отже, автором хроніки за 1347-1363 рр. Як видно з тексту хроніки, матеріали для неї він збирав уважно, дбаючи про достовірність викладу, правильне датування подій. Його притягали події у Східній Європі, яку в тогочасній Італії, завдяки генуезьким та венецьким колоніям над Чорним морем, знали досить добре. Італійські купці відновили давні торговельні шляхи Захід-Схід, морські і сухопутні, і чимало інформації про народи і держави Східної Європи потрапило таким чином до флорентійця. Зрештою, це не були єдині інформатори хроніста.

Завдання даного дослідження полягає в тому, щоб вивчити ступінь достовірності тих повідомлень, вміщених під роками 1352 та 1354, які стосуються угорського проникнення на територію Провансу - країни, яка (як буде доведено нижче) досить легко ідентифікується з Брацлавською тьмою золотоординських часів. Виникає питання, хто міг бути інформатором (інформаторами) Віллани в цей

час. Без сумніву, це мусили бути люди, які стояли на ґрунті угорського патріотизму і католицького месіанізму та й, можливо, особисто бували на Поділлі, беручи участь у сутичках з татарами.

Екзотичність, яка впадає у вічі вже на перший погляд (бо де Флоренція - а де Брацлав, і як флорентієць міг знати, що діялося так далеко від його рідного міста), нівелюється і зникає дуже легко. Річ у тім, що угорці в 40-50-х рр. XIV ст. буквально наводнили Італію. Угорський король Людовик I двічі ходив походом на королівство Неаполю й Сицилії (1347-1348, 1350), щоб помститися за смерть свого брата герцога Андрія. Угорські королівські війська окупували значну частину Італії аж до укладання миру (жовтень 1352 р.). Тоді частина угорців покинула Італію, але й чи не більша частина залишилася в Італії. Найманці - бо такими вони стали - утворили Велике об'єднання угорців (*Magna societas Hungarorum*) та виконували військову службу в різних італійських володарів. Мати угорця-інформатора, доброго та достовірного, у цих часах в Італії не було екзотикою. Таких угорців-оповідачів з середовища найманців Маттео Вільані мав нагоду зустрічати, а подані ними відомості записав до хроніки. Отже, нічого дивовижного в тому, що до флорентійської хроніки внесли повідомлення про далеку Прославію - Брацлавщину, в якій бували угорські вояки, немає.

Хроніка трьох Вільані вийшла вперше друком у Флоренції 1554 р., пізніше її друкували там же (з різних рукописів) 1562, 1577, 1581, 1596 рр. 1729 р. видали хроніку в Мілані²¹. Пізніше хроніку публікували не один раз, хоча критичного видання, наскільки мені відомо, досі опрацьовано не було. Незважаючи на стільки перевидань хроніки, в наукових книгосховищах України їх не так багато. Цим, можливо, а також мовними труднощами, пояснюється, що легкого шляху до української історіографії флорентійська хроніка не мала.

Для італійського (по суті, середньоіталійського з певним впливом флорентійської говірки) тексту статей 1352 та 1354 рр., що подаються в додатку, я використав п'ять видань (незважаючи на те, що принаймні два перші з них не вважаються особливо достовірними; це, правда, не позначилося на статтях 1352 і 1354 рр.), а саме:

[A]²². *Historia di Matteo Villani cittadino fiorentino il quale continua l'Historie di Giovan Villani suo fratello. Nella quale, oltre a i quattro primi*

*libri già stampati, sono aggiunti altri cinque nuovamente ritrovati, & hora mandati in luce. Et comincia dall'anno MCCCXLVIII. - In Venetia. Ad instantia de' Giunti di Fiorenza, MDLXII*²³.

[B]. *Istorie di Matteo Villani cittadino fiorentino. Che continua quelle di Giovanni suo fratello... In Firenze, MDLXXXI*²⁴.

[C]. *Mathaei Villani ejusque filii Philippi historia ab anno MCCCXLVIII ad annum MCCCXLIV antea edita; nunc vero cum duobus mstis codicibus collata, & variantibus lectionibus aucta // Rerum Italicarum scriptores ab anno aerae Christianae quingentesimo ad millesimumquingentesimum [...] Ludovicus Antonius Muratorius [...] collegit, ordinavit, & praefationibus auxit ... Vol. 14. - Mediolani, MDCCXXIX*²⁵.

[D]. *Storie di Matteo, e Filippo Villani, in questa nuova edizione confrontate con due codici manoscritti, uno del sig. abate Corso Ricci, e l'altro del sig. Marco Covonio patrie fiorentini, con i quali si sono in più luoghi accresciute, e notabilmente corrette. - Tomo secondo. - In Milano, MDCCXXIX*²⁶.

[E]. *Chroniche storiche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani a miglior lezione ridotte coll' aiuto dei testi a penna. - Vol. 5. - Milano, 1848*²⁷.

Статті 1352 і 1354 рр. про Прославію у різних виданнях (та рукописах) мають іншу нумерацію. Отже:

1352 р. [A] Libro secondo, cap. LXXI. - P. 124-125.

[B] Libro secondo, cap. LXXI. - P. 134-135.

[C] Libro secondo, cap. LXXII. - Col. 155.

[D] Libro secondo, cap. LXXII. - Col. 155.

[E] Libro secondo, cap. LXXII. - Col. 197-198.

1354 р. [A] Libro quarto, cap. IIII. - P. 201-202.

[B] Libro quarto, cap. V. - P. 211-212.

[C] Libro quarto, cap. V. - Col. 237.

[D] Libro quarto, cap. V. - Col. 237.

[E] Libro quarto, cap. V. - P. 306-307.

²³ Примірник Університетської бібліотеки у Відні I 175684.

²⁴ Примірник Державної бібліотеки Росії в Москві, шифр: Firenze (Giunti) 1581/4°; inv. МК VII-9378.

²⁵ Примірник Наукової бібліотеки Львівського університету 35961 IV.

²⁶ Примірник Університетської бібліотеки у Відні III 175680. Редактор Філіппо Арґеллаті. По суті, це італійський варіант попереднього видання [C].

²⁷ Примірник Державної бібліотеки Росії в Москві Н 419/105. Це видання ідентичне (крім титульної сторінки) з: *Cronica di Matteo Villani a miglior lezione ridotta... Tomo 1. - Firenze, 1846 (Collezione di storici e cronisti italiani editi ed inediti. - T. 5).*

²¹ *Moutier I. Prefazione del presente editore // Chroniche storiche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani... - Vol. 5. - Milano, 1848. - P. 8-12.*

²² Позначення для різночитань італійського тексту.

Дехто в згаданих у історіографічному розділі авторів пропонував свої переклади фрагментів хронікарських статей, наприклад, К.Стадніцький - 1352 р.²⁸, І.А.Фесслер - 1354 р.²⁹ Ці переклади не адекватні оригіналові, в І.А.Фесслера - просто фантазійні.

Подаю переклади з Маттео Віллани³⁰.

Книга друга. Розділ 71 (72) [1352 р.]: Як великий король татарів виступив на короля Прославії

Трапилось в цьому році, що один король з роду татарів, якого народ мав неприязну сутичку з королем Прославії (невірним і підданим короля Угорщини), що нанесла шкоду одному і другому народові; згаданий король татарів, почувачись у великій силі, засліплений своєю величчю, або щоб вивести народ свого краю (де в цей час був велетенський голод), вийшов із своїх володінь з безмежною кількістю піхотинців і кінноти та вступив у королівство прославів. Король прославів із своїм народом виступив проти цієї великої кількості, щоб затримати її на певних межах, оскільки мав допомогу короля Угорщини, який на цей час виділив йому сорок тисяч кінних лучників; [вони,] приєднавшись до народу короля прославів, тут же почали бій з татарами, і з них загинуло стільки, що духу не вистачало в людей, дз - у шабель, стріл - у луків. Але через надмірну кількість татарів, не маючи змоги більше рубати, угорці й прослави покинули поле [бою] не без великих втрат із числа своїх народів. Татари, хоча і переможені, залишилися переможцями. Проте через труднощі з харчуванням, а також через попсоване повітря, змушені [були] спочатку поїдати мертві тіла; припускаючи, що два королі роблять підготовку, щоб повернутися на Поле з численнішим і могутнішим військом, із страху і через великий брак харчів у татарів, [вони] повернулися назад до свого краю. Цю новину мали ми звідусіль у Флоренції в місяці квітні 1352 [року].

Книга четверта. Розділ 4 (5) [1354 р.]: як король Угорщини вирушив з великим військом проти короля [татарів]

У цьому році і в цей же час Людовик, король Угорщини, зібрав свої сили, а також їхніх людей з Польщі й Прославії; приготувавши великий запас харчів, з двомастами тисяч вершників просувався 15 днів через пустинні місця; з великими труднощами вийшов у володіння великого короля³¹ татарів. І коли вже досягнув його володінь і вже мав намір нанести шкоду країні, король цього краю, а був він ще досить молодий, звернувся з проханням до [короля] Угорщини, щоб цей дозволив йому безпечно наблизитися до нього з невеликим супроводом; отримавши дозвіл, прибув до нього з сотнею дуже пишно і багато споряджених баронів; виявивши ознаки шани, зацитував короля Угорщини, що привело його зі збройною силою до його володінь і чого від нього хоче. Король відповів, що виступив проти нього тому, що цей не християнин, і що вимагає трьох речей: по-перше, щоб він став християнином разом зі своїм народом; по-друге, щоб він визнав його зверхність; по-третє, щоб на знак шани щорічно сплачував йому певну данину - тоді він став би його захисником. А юнак сказав: "Глянь, королю Угорщини, моя сила значно більша, аніж твоя: маю на увазі лише мої володіння, без сили моїх старших; і запевняю тебе³², що коли б захотів великої перемоги, то здобув би її над тобою і над твоїм народом. Але, оскільки маю намір стати християнином, приймаю твої умови і сподіваюся виконати це з часом з допомогою твоєю і папи". І залишився у згоді, зробив великі почесті королеві Угорщини, і супроводив його аж до кінця - до кордонів свого володіння. Але, коли прибули сюди, великі угорські барони через заздрість не виявили йому честі, втрутившись, щоб перешкодити, аби їхній король, добившись цього, не став надмірно великим. І стало це предметом великої ганьби: добра воля, яку мав король татарів - і намір короля Угорщини.

Немає інших джерел, які прямо говорили б про перебування угорців у Брацлавській тьмі та на Полі. Інші тогочасні джерела, які посередньо підтверджують угорську експансію на Поділля, наводитиму під час джерелознавчого аналізу та у висновках.

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ. Назва "Прославія" (буквально "Передслов'янщина", у деяких варіантах хроніки - "Просклавія", що мало своєрідний відтінок, немовби "Передрабська країна") в розу-

²⁸ Stadnicki K. Synowie... - S.164-165.

²⁹ Fessler I.A. Geschichte... - Bd.2. - S.132.

³⁰ За допомогою в перекладі висловлюю велику подяку Андрієві Соломори.

³¹ У цьому місці не перекладено фразу della gesta (так є в усіх списках).

³² У цьому місці не перекладено фразу [B] che condotto sei in parte, [A] che condotto in parte, [C, D, E] che condotto se' in parte.

мінні держави під такою назвою - "королівства Прославії" - не викликала особливих складнощів у перших інтерпретаторів Маттео Віллані з другої половини XVIII - першої половини XIX ст. А.Нарушевич (1785 р.) рішуче твердив, що Прославія - це Брацлавщина³³; за ним пішов М.Карамзін (1817 р.)³⁴ та чимало першо- і другорядних авторів, наприклад, В.Марчинський (1820 р.)³⁵, Я.Каро (1863 р.)³⁶, А.Губер (1885 р., правда, під знаком запитання)³⁷. Така ідентифікація, дотрималася, в основному, до кінця XIX ст.³⁸ Угорські історики переважно не намагалися ідентифікувати назву з флорентійської хроніки.

Рішучий, але дуже ненауковий (чого пізніші автори якось не догледіли) спротив проти такої ідентифікації висловив К.Стадніцький (перші видання його досліджень 1847, 1849, 1875-1877 рр., використовую остаточно оформлену гіпотезу 1881 р.). Він безпідставно поєднав відомості Яноша Кюкюллеї (які вважав хронікою Яноша Туроца) 1345 р. з відомостями Маттео Віллані 1352 р. і, таким чином, дійшов до висновку: "Туроц нам пояснює, що Віллані розуміє під Просклавією. Це Трансільванія в цілому, а зокрема її частина, тобто край шеклерів, до сьогодні відомий під цією назвою (Sekler - Stühle, по-латинському siculi). Це ніяк не може бути Брацлав; третьорядне місто ніколи не було столицею ні князівства, ні королівства. Про нього не знали також за кордоном. Татари 1352 р. ще були виключними панами Поділля, постійно робили випадки з цієї країни до Трансільванії, як свідчать угорські хроністи"³⁹. Заперечення дуже наївне, бо Кюкюллеї (нібито Туроц у К.Стадніцького) насправді не пояснює, що таке Просклавія. Події 1345 р., описані Я.Кюкюллеї, відбувалися не в Трансільванії, а поза її східними межами; в Трансільванії і в країні секлерів не було жодних "невірних" мешканців, з якими треба було воювати або яких треба було захищати. Аргумент, що про Брацлав, мовляв, ніяк не

могли знати "за кордоном" і він не міг бути столицею, не витримує історичної критики. Характерно, що К.Стадніцький не наводив відомостей Маттео Віллані 1354 р., бо вони вже аж ніяк не вкладалися в його міркування.

Н.Молчановський (1885 р.), дуже не уважно прочитавши Маттео Віллані, в свою чергу звинуватив М.Карамзіна та Я.Каро в поганому прочитанні джерел та сліпо пішов за К.Стадніцьким, ототожнивши походи 1345 та 1352 рр. (Кюкюллеї та Віллані), і заявив, що про "рух угорців до Брацлава (Proslavia), який припускали Нарушевич і Карамзін, не може бути й мови"⁴⁰. М.Петров (1891 р.) пішов чистково за К.Стадніцьким, але він не заперечив існування Прославії з своїм царем, князем чи королем. Він вважав, "що ця Просклавія була десь поблизу країни угорських секлерів, в межах Волощини"⁴¹. Петров намагався шукати Прославію також у картографічних джерелах: "На давніх картах XVI ст. Brastavia або Broskavia позначена у верхів'ях однієї з правих приток р.Сепету, а Proslaviza є на правому березі усть Дунаю. Див.: Geographia Blaviana, 1662, т.2, та карту Романії з сусідніми країнами в Theatrum orbis Abrah. Ortelii Antverpiani, 1570"⁴².

Відкидаючи, в принципі, хроніку Маттео Віллані як малодостовірне джерело, М.Грушевський (використовую друге видання "Історії України-Руси", 1907 р.) не співставив джерельних відомостей. Він довірився знову ж К.Стадніцькому. Тому в нього й вишло, що "di Proslavia Карамзін (IV, пр.353), а новіше Губер (ор. с. с.17) розуміли про Брацлав, але се не є можливо, як вказав уже Стадніцький (Synowie, I, с.167). Я думаю, що в основі сеї звістки лежить поголоска про похід угорського короля під Белз весною 1352 р. і re di Proslavia означає Казимира, хоч нижче й відрізняється від re d'Arrolonia, себто польського короля"⁴³. В іншому місці, не дуже послідовно, М.Грушевський погоджувався на спільний угорсько-польський похід на татар 1354 р., не згадуючи тут вже Прославію зовсім⁴⁴. Ідентифікація М.Грушевським короля Прославії з королем Польщі викликала скептичні зауваження Г.Пашкевича (1925 р.): "наприклад, Грушевський, IV, с.444, сам не знає,

³³ Narusiewicz A. Historia... - Т.6. - С.241.

³⁴ [Карамзин Н.М.] История... - Т.4. - 1817. - С.251 (основного тексту), 464 (приміток); Карамзин Н.М. История... - Изд.5-ое. - Кн.1. - Т.4. - 1842. - Кол.165 (основного тексту), 140 (приміток).

³⁵ Marezyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie Gubernii podolskiej... - Т.1. - С.37-38.

³⁶ Caro J. Geschichte... - Т.1.2. - С.295.

³⁷ Huber A. Ludwig I... - С.16.

³⁸ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. - Wyd.2-e, popr. i uzupeł. przez F.K.Martynowskiego. - Т.3. - Warszawa, 1886. - С.468.

³⁹ Stadnicki K. Synowie Gedymina... - С.167.

⁴⁰ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле. - К., 1885. - С.194.

⁴¹ Петров Н.И. Исторический очерк Подолии // Подолия. Историческое описание / Изд. П.Н.Ватюшковым. - СПб., 1891. - С.34.

⁴² Там же.

⁴³ Грушевський М. Історія... - Т.4. - С.444.

⁴⁴ Там же. - С.43.

що значить *re di Proslavia*"⁴⁵, але польський історик не взявся розплутувати цей важкий сюжет.

Здається, перегляд перипетій з ідентифікацією назви "Прославія" переконливо доводить, як одна помилка, зрештою тенденційна, в літературі (К.Стадніцький ніяк не міг допустити наявності угорських впливів на Поділлі в середині XIV ст., вважаючи, що татарську зверхність на цій території могла замінити лише литовська та польська) потягнула за собою ланцюжок помилок і відмову від серйозного аналізу джерел.

Ідентифікація Прославії з Трансільванією і країною секлерів (К.Стадніцький) не витримує критики хоча б ще й тому, що в Італії XIV ст. знали про Трансільванію і нічого було її перейменувати. М.Петров гіпотетично розміщував Прославію південніше дельти Дунаю або у пізнішій Волощині, поблизу країни секлерів (М.Грушевський про такі локалізації не знав), при цьому М.Петров, як вже згадувалось вище, опирався на вістку про місцевість Прославицу над дельтою Дунаю (в атласі А.Ортелія, 1570 р.) та на іншу місцевість Браставію чи Броскавію (в "Географії" Я.Блау, 1662 р.). В атласі А.Ортелія 1573 р. (передмова датована 1570 р.) є за переліком карта Романії, але, насправді, це карта Греції Я.Гастальді, на якій дельти Дунаю немає⁴⁶. *Proslaviza* також є на карті Романії Я.Гастальді з датою 1584 р., вміщеній в пізнішому виданні атласу А.Ортелія 1595 р., в якому передмова також датована 1570 р. (що й дезорієнтувало М.Петрова)⁴⁷. *Proslaviza* є також на карті Волощини, Сирфії, Болгарії й Романії Г.Меркатора, вміщеній у "Географії" Я.Блау 1662 р.⁴⁸. Ця Прославица розташована на правому березі найпівденнішого (шостого) рукава Дунаю, отже, вже в сучасній Добруджі (що тоді звалася Сирфією).

Коли виникла ця Прославица, мені встановити не вдалося; так чи інакше, між картографічним і писемним джерелом (Віллані) лежить понад два століття, не кажучи вже про те, що італійці XIV ст.

добре знали західний берег Чорного моря, де тоді були італійські колонії. *Brasconi* - в "Географії" Я.Блау - це місцевість у Карпатах біля джерел безіменної річки, що впадає до річки *Mißouo* біля місцевості *Olten* (*Mißouo* - правобічна притока *Серету*)⁴⁹. Очевидно, неможливо локалізувати степову татарську Прославию у гірському карпатському верхів'ї правої частини басейну *Серету*. Часова дистанція між писемним і картографічним джерелом у даному випадку (враховуючи авторство Г.Меркатора) становить також понад два століття.

Підозрівати, що під Прославією захований (лише у 1352 р.) Велз, як уважав М.Грушевський⁵⁰, дуже важко. Інші гіпотези відносно локалізації та ідентифікації Прославії, наскільки відомо, не висловлювалися. Це дає нам можливість повернутися до первісної гіпотези: Прославія (Просклавія) - це Брацлав і Брацлавщина.

Література заповнена досить великою кількістю частково цілком фантастичних "відомостей" про початки Брацлава та першу згадку про нього в джерелах. Майже повний набір таких вигадок було опубліковано - в добрій вірі - цілком недавно: Брацлав, нібито, згадується у вірмецьких джерелах 1059 р., у польських хроніках на початку XII ст., у руських літописах про нього пишуть як про Браславль - назва походить від братів Коріатовичів (Браславль - це "братська слава") або від якогось Брячислава⁵¹. До відомостей такого ґатунку належить твердження, що великий князь Ольгерд (Альгірдас) віддав 1331 р. Поділля Коріатовичам, які побудували тут замок⁵². Насправді, Брацлав вперше згадується у литовських літописах після 1362 р. (якщо цю дату вважати правильною для битви над Синьою Водою).

Археологічні дані підтверджують існування принаймні замку XII - першої половини XIII ст., тобто часів Галицько-Волинської держави, на стрімкій гранітній скелі на правому березі Богу (Західного Бугу)⁵³. З вивченням та датуванням пам'яток на Поділлі,

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Грушевський М. Історія... - Т.4. - С.444.

⁴⁷ Малаков Д.В. По Брацлавщине. (От Винницы до Тульчина). - Москва, 1982. - С.130.

⁴⁸ Dr. M. Braclaw // Słownik geograficzny Królestwa polskiego... - Warszawa, 1880. - Т.1. - С.345-346; Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska... - Т.3. - С.467.

⁴⁹ Чорновус В. Про східні кордони Галицького князівства у XII-XIII ст. // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Галич, 19-21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. - Львів,

⁴⁵ Paszkiewicz H. Polityka ruska... - S.173.

⁴⁶ Iacobo Castaldo Pedemontano Graeciae universae secundum hodiernum situm neoterica descriptio // Ortelius A. Theatrum orbis terrarum. - Antverpiae, 1573. - Fol.53 (примірник Університетської бібліотеки у Відні III 258371).

⁴⁷ Romaniae quae olim Thracia dicta vicinarumque regionum, uti Bulgariae, Walachiae, Syrfiae etc. descriptio. Auctore Iacobo Castaldo // Ortelius A. Theatrum orbis terrarum. - Antverpiae, [1595]. - Fol.101 (Там же, III 258372).

⁴⁸ Walachia, Servia, Bulgaria, Romania per Gerardum Mercatorem. Guiljelmus Blaeu excudebat // Geographiae Blavianae. - Vol.2, lib.3, 4, 5, 6, 7 Europae continentur. - Amstelædani, 1662. - Lib.6. - Fol.9 (примірник Наукової бібліотеки Львівського університету 16318 V).

як відомо, не все гаразд - панує тенденція їх пристарювати, а також не помічати (на відміну від недалекої Молдавії) золотоординських пам'яток, густо розсіяних по цій території ще у XVI-XVII ст. Східнослов'янське походження назви, можливо - від імені Преди-слав, не підлягає сумніву, однак, як називали замок і поселення в дотатарський період, невідомо.

Початкове "п" в італійській хроніці (Прославія - Просклавія) не повинно плутати картину. Заміна глухого "п" дзвінким "б" (а також навпаки) - явище досить характерне для української мови. Зрештою, ще для початку XV ст. типове паралельне вживання форм Бреславль поруч з Переслав, Переславль. У різних списках опису мандрівки московського монаха Зосими, який був у Брацлаві 1419р., вживаються варіанти з початковим "п" та "б"⁵⁴. З лінгвістичної точки зору ці спостереження усувають перешкоду на шляху ідентифікації Прославії з Бреславлем // Брацлавом. Цілком імовірно, що первісною назвою (не зафіксованою в збережених джерелах) був Преславль // Переслав.

Золотоординський Брацлав не був, зрозуміло, столицею окремого королівства, але політико-адміністративна окремішність Брацлавщини // Прославії добре простежується ще в першій половині XVI ст. Річ у тім, що в переліку земель, які кримські хани Гіреї символічно дарували литовським великим князям, практично постійно згадується Брацлавська тьма. Історія, зокрема, текстологічна, ханських ярликів на українські землі (незважаючи на реабілітацію цього історичного джерела в цілому⁵⁵) вивчена погано. Татарські оригінали з переліком земель, починаючи, мабуть, від ярлика ще золотоординського хана Тохтамиша з 90-х рр. XV ст., не збереглися. Українські переклади (у Литовській метриці, інколи ок-

ремі копії), здається, адекватні; польські переклади з української набагато гірші. В ярлику вживалася, відносно Брацлавщини, формула, що хан передає "Браславскую тьму со всеми входами и зъ даньми и зъ землями и водами" (1507 р., Менглі-Гірей - Зигмунтові І)⁵⁶; король просив ярлик на "Браславль со тьмою и зъ доходы" (1540 р., Зигмунт І - Сагіб-Гіреєві)⁵⁷.

М.Грушевський неправильно інтерпретував, що "тьма" - це просто "земля" (отже, лише територіальна одиниця)⁵⁸. Насправді "тьма" - це політико-адміністративна одиниця в межах Золотої Орди з військовим відтинком. Назва походить від тюрк. "туман" - "десять тисяч", на чолі яких стояв їх командуючий, темник. Слово "тьма" в політико-адміністративному відношенні дорівнювало термінові "юрт"⁵⁹, що означає, крім всього іншого, "будинок, житло, стоянка", а також "володіння". У середині XIV ст. темники, особливо на окраїнах Золотої Орди, досягли значної самостійності. Тому Прославія - це Брацлавська тьма чи Брацлавський юрт з темником, командуючим десятком тисяч воїнів, та столицею тьми. Брацлавом // Переславом. Темник, очевидно, не хан і не король, але володар з певною реальною силою, що міг дозволити собі самостійні політичні комбінації, маючи в своєму розпорядженні туман - десять тисяч - брацлав'ян ("прославів").

Яку, конкретно, територію займала Брацлавська тьма - це питання, яке вимагає окремого вивчення. Як, однак, здається, між Угорщиною, що опиралася на сході на Карпати, та Прославією - у середині XIV ст. - не було жодної іншої тьми. Іншими словами, Прославія могла починатися вже від середньої течії Серету (територія між Карпатами та Серетом становила б тоді незаселену або рідко заселену буферну зону, яка на сході завжди заміняла кордон у західноєвропейському розумінні). Після розподілу Галицько-Волин-

1993. - С.36. Правда, автор не вирішив, чи замок був межею Галицького чи Київського князівства, чи, може, Волохівської землі (тоді, треба думати, вже золотоординського періоду).

⁵⁴ Хожденіе инока Зосими (Под ред. Х.М. Лопарева) // Православный палестинский сборник. - Т.8., Вып.3(24). - СПб., 1889. - С.2; Прокофьев Н.И. Хожденіе Зосими в Царьград, Афон и Палестину. (Текст и археографическое вступление) // Ученые записки (Московский гос. педагогический институт им.В.И.Ленина). - Москва, 1971. - Т.455. - С.20.

⁵⁵ Грушевський М. Ханський ярлик на руські землі, виданий в князів литовським // Грушевський М. Історія... - Т.4. - С.457-462; Барвінський Б. Два загадочні ханські ярлики на руські землі з другої половини XV століття // Барвінський Б. Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. - Ч.2. - Львів, 1909. - С.10-21; Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі // Східний світ. - Харків, 1928. - №2. - С.170-187.

⁵⁶ Сборник князя Оболенского. - Москва, 1838. - [№1]. - С.87; Акты, относящиеся к истории Западной России. - СПб., 1848. - Т.2 / изд.И.Григорович. - С.4; Pułaski K. Stosunki z Mendli-Girejem chanem Tatarów perekopskich (1469-1515). Akty i listy. - Kraków, Warszawa, 1881. - S.314 (Stosunki Polski z Tatarszczyzną od połowy XV wieku. - Т.1.)

⁵⁷ Акты... - Т.2. - С.363; Литовская метрика. - Отд.1-2. - Юрьев, 1914. - Ч.3. Книги публичных дел / Изд. И.И.Ланно. - С.78 (Русская историческая библиотека. - Т.30).

⁵⁸ Грушевський М. Історія... - Т.4. - С.86.

⁵⁹ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Нагаями и Турцией. - СПб., 1895. - Т.2. (1508-1521 гг.) / Изд. Г.Ф.Карпов, Г.Ф.Штендман. - С.153 (Сборник Имп.русского исторического общества. - Т.95).

ської держави між Угорщиною, Польщею, Литвою, наступила черга на золотоординську Брацлавську тьму. Коли, в зв'язку з наступом Угорщини на територію між Серетом та Дністром, на цих землях почала формуватися Молдавія, то це формування відбувалося за рахунок як земель, що належали до Галицько-Волинської держави, так і території Прославії. Розташовані тут - відомі археологічно - золотоординські поселення на правобережжі Дністра входили частково до складу Брацлавської тьми.

Далі за Брацлавщиною вирисовується - згідно з описом походу 1354 р. - ще друга тьма (її молодий володар прибув на переговори з угорцями). Назва її невідома.

Незалежно від усього цього, згадка Прославії у флорентійській хроніці під 1352 р. - перша перевірена письмова вістка про місто Брацлав.

Інтерпретатори (позитивні) відомостей Маттео Віллани вводили до своїх розповідей географічні детермінанти - назви річок Богу, Дністра, Дніпра. Кілька авторів пише, що татар 1352 р. прогнали за Дніпро⁶⁰, хоча цього в джерелі немає. Г.Прай впровадив до свого викладу спільний похід Людовіка I і Казимира 1354 р. через частину Русі, розташованої за Богом, після чого вони вторглися в Татарію⁶¹. Ні ріка Бог, ні спільний похід у джерелі не згадуються. Як це не дивно, але М.Карамзін процитував з Маттео Віллани латині таку фразу "in Tartariam ultra Bogum". Латинський варіант хроніки Віллани мені не відомий (М.Карамзін не покликається на жодне видання, ані на рукопис), а в італійському тексті "Татарії за Богом" знову ж немає. Незважаючи на це, річку Бог при описі подій 1352 та 1354 рр. - за Віллани, нібито, - згадують також інші автори, що повинні були уважно читати флорентійську хроніку⁶². Насправді там всього цього немає - єдиний географічний об'єкт, який згадується (крім Прославії), це Поле (il Campo) поза межами Прославії, де відбулася битва 1352 р. Як відомо, Брацлавщина - це лісостепова зона, поза якою на півдні справді розташоване Поле, тобто степи (Дикі поля - Campi deserti - буквально "пустинні поля" у численних джерелах трохи пізніших часів). Також події 1354 р. відбуваються в степах - буквально "в пустинних місцях" (luogi deserti), що знову сприймається як цілком правильний опис міс-

цевості. Велетенські розміри степів підкреслює вістка, що угорці разом з поляками та прославами йшли через пустинні місця - до моменту зустрічі з іншим молодим темником - 15 днів. Буквально цю цифру (як і взагалі всі цифри у Віллани) ледве чи варто сприймати, але уявлення про великі пустинні степові простори поза межами Прославії вона дає.

Інформатор Віллани, з'ясовуючи етнічні стосунки Прославії, протиставляє прославів татарам. Певне, що міжусобиці в Золотій Орді велися, в першу чергу, між самими татарами, але підкреслювання окремішності прославів, можливо, говорить про значну кількість слов'янського населення (і слов'янських, мабуть, ісламізованих воїнів), що проживало тоді поза межами Диких полів, на Брацлавщині.

Протилежна сила - татари, піддані "королів" двох рангів, вищого і нижчого. Під "великим королем" (gran Re, 1354 р.) можна розуміти справді великого золотоординського хана, яким тоді був Джамбек (Джанібек), під "королем", "королем краю" (Re, Re di paese 1352 та 1354 рр.) - просто темника. Очевидно, татари наділені від'ємними рисами - вони канібали та й не дуже хоробрі воїни.

ЕКСКУРС: НЕСТЕРВАР. На території Брацлавщини до сьогодні існує населений пункт з назвою "Нестерварка". Це село, розташоване на віддалі 1 км від Тульчина, раніше було передмістям Тульчина⁶³. Під назвою "Нестервар" передмістя відоме у XVII ст.⁶⁴. Для пояснення назви застосовувалася етимологія "Нестер" (укр. та не лише укр. Дністер) + "вар" (угор. vár), тобто "Дністровий замок", "Дністрова фортеця"⁶⁵. Справді, і Тульчин, і Нестерварка розташовані не дуже далеко від Дністра, тому таке пояснення, згідно з

⁶³ Безсонний А.О., Дуткевич Д.К., Квєтний С. Тульчин // Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. - К., 1972. - С.628; Корниєвський В.О. Нестерварка // Приходи и церкви Подольской епархии / Под ред. В.Сецинского. - Каменец-Подольский, 1901. - С.138-139 (Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. - Вып.9).

⁶⁴ Лист С.К.Кушєвича до віленського магістрату; Львів, 3 липня 1648 р. // Томашиєвський С. Матеріали до історії Галичини. - Т.3. - Львів, 1913. - С.117 (Жерела до історії України-Руси. - Т.6); деформовані написання там же. - С.179, 185 (також 1648 р.; Nesterbur, Nesterwan).

⁶⁵ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska... - Т.3. - S.470; Dr.M. Tulczyn, pierwotnie Nesterwar... // Słownik geograficzny... - Warszawa, 1892. - Т.12. - S.611. Помилково пояснюють, що угор. vár - це "місто".

⁶⁰ Pray G. Annales... - Pars 2. - P.92; Naruszewicz A. Historia... - Т.6. - P.241; Fessler I.A. Geschichte... Bd.2. - S.129; Huber A. Ludwig I... - S.16.

⁶¹ Pray G. Annales... - Pars 2. - P.94.

⁶² Caro J. Geschichte... - Т.12. - S.295, 299; Fessler I.A. Geschichte... Bd.2. - S.132; Грушевський М. Історія... - Т.4. - С.42.

яким можна б припускати присутність тут угорців десь у давніших часах, вважалося виправданим⁶⁶.

Як виявилось, однак, назви "Нестервар", "Нестерварка" до сьї пізнього походження. Раніше село було відоме як "Нестерівці", "Нестерівка"⁶⁷. Король Олександр підтвердив 1505 р. Федькові Дашковичеві (Дашкевичеві) власність на село Нестерівці та ряд інших подільських сіл, які дід Федька Герман вислужив у великого князя Витовта (Вітавтаса), отже, ще до 1430 р.⁶⁸. Угорська гіпотеза походження назви Нестерварки, принаймні для XIV ст., відпадає. Імовірніше, що назва виникла зі сполучення укр. "Нестер" (ім'я Нестор) та скороченого турецького вагош (передмістя, деколи село, містечко, дільниця), зрештою, слова також угорського походження.

ІСТОРИЧНА ХРОНОЛОГІЯ. Хронологія подій, подана Маттео Віллани відносно 1352 р., не викликає заперечень. Він записав, що відомості про битву в Прославії мали "звідусюди у Флоренції у квітні 1352 р." Справді, татарський похід 1352 р. на Галичину і Польщу відбився у багатьох тогочасних джерелах, наприклад, у продовженні хроніки Матея Нойбурзького, у анналах Гейнріха з Ребдорфа, у Меховській хроніці, у Яноша Кюкюллеї⁶⁹. Ян Длугош, компілюючи одне століття пізніше свою історію Польщі, згадує татарський похід на Поділля, яке, нібито, вже тоді належало до Польщі (що не відповідало правді, а лише "заднім числом" підкреслювало польські претензії на Поділля)⁷⁰. Гейнріх з Ребдорфа датує похід татар і русинів на Польщу березнем 1352 р.; Янош Кюкюллеї знає про татар в Галичині у березні-квітні. Тому, що

⁶⁶ За ним пішов також Я. Див.: *Дашкевич Я.Р. Брацлавщина...* - С.22.

⁶⁷ *Молчановский Н. Очерк...* - С.321.

⁶⁸ *Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska...* - Т.3. - С.1431; *Boniecki A. Herbarz polski.* - Cz.1, t.4. - Warszawa, 1901. - С.109 (дані з Литовської метрики).

⁶⁹ *Continuationes Cronice Matthiae Nuewburgensis* // *Boehmer J.F. Fontes rerum Germanicarum.* - Stuttgart, 1868. - Bd.4. - С.284; *Heinrici Rebdorfensis Annales imperatorum et paparum 1294-1362* // *Boehmer J.F. Fontes...* - P.539; *Rocznik miechowski* // *Monumenta Poloniae historica* / Ed. A.Bielowski. - Lwów, 1872. - Т.2. - P.885; *Chronicon Dubnicense* / Recens. M.Florianus // *Historiae Hungaricae fontes domestici.* - Quinque-Brelesii, 1884. - Vol.3. - P.165.

⁷⁰ Безпосередні джерела вістки Я.Длугоша невідомі. Див.: *Scmkowicz A. Krytyczny rozbiór dziejów polskich Jana Długosza (do roku 1384).* - Kraków, 1887. - С.368; *Paszkiewicz H. Polityka ruska...* - С.132; *Gawęda S. Komentarz* // *Długosz J. Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa polskiego.* - Ks.9. - Warszawa, 1975. - С.337.

після битви у Прославії виникла загроза вторгнення "татарських ханів" до Угорщини. Микола з Сирми (Nicolaus de Syma), солонський жупан (комітат на південь від Марморського комітату, недалеко східних кордонів Трансильванії), видає наказ своїм підлеглим кастелянам зібратися протягом 15 днів в розпорядження трансильванського воєводи - наказ датовано 8 квітня 1352 р.⁷¹ Папа відгукується на лист Казимира про татарські спустошення булкою з Авінйона у Франції 15 травня 1352 р., проголошуючи в Польщі хрестовий похід проти татар⁷². Датування походу 1351 роком треба вважати помилкою М.Карамзіна⁷³. Битва у Прославії, описана Маттео Віллани, відбулася у березні 1352 р.

Похід 1354 р. у Поле Маттео прямо не датує. Ця подія іншими тогочасними джерелами не контролюється. Виходячи, однак, з природних умов Поля (свіжа трава для коней), цей похід треба датувати весною 1354 р. Ця пора року підтверджується непрямым датуванням Маттео. Починаючи статтю 1354 р. (тобто розділ 5 (4) четвертої книги), він говорить: "in questo anno e in questo medesimo tempo". В розділі 3 четвертої книги⁷⁴, в якому розповідається про події в Сицилії, він відмічає, що вістка про це надійшла до Флоренції з острова 17 квітня 1354 р.; в наступному розділі 4 четвертої книги він описує початок військових дій міланського архієпископа проти Ломбардського союзу, датуючи події квітнем. Іншими словами, покликання Маттео на "в цей же час" говорить про квітень. Враховуючи спосіб запису подій у хроніці, виходить, що вістка про закінчення походу угорців у Поле дійшла до Флоренції у квітні - похід, без сумніву, відбувся весною.

Про абсурдне - з точки зору джерелознавства - перенесення подій 1345 р. (похід секлерів під командуванням Андрія, пізнішого трансильванського воєводи) на 1352 р., може, не варто було б і нагадувати, якщо б воно не довело до плутанини в історіографії. Річ у

⁷¹ *Féjer G. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* - Budae, 1833. - Т.9, vol.2. - P.206; *Densuşianu N. Documente privitoare la istoria Românilor 1346-1450.* - Bucuresci, 1890. - P.22 (*Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor.* - Vol.1, partea 2).

⁷² *Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia...* - Romae, 1860. - Т.1. - P.539-540. Про джерела до сутичок з татарами 1352 р. див.: *Грушевський М. Татарські справи 1352 р.* // *Грушевський М. Історія...* - Т.4. - С.441-442; *Spuler B. Die Goldene Horde...* - №105.

⁷³ *Карамзин Н.М. История...* - Изд.5-ое. - Кн.1. - Т.4. - Кол.165 (основного тексту).

⁷⁴ За нумерацією списків [С], [D].

тім, що відповідна хронікарська стаття архиєпископа Яноша Кюкюллеї про похід проти татар (Caput 6. De exercitu contra Tartaros) не має дати. Вона, однак, вміщена після розділу четвертого про похід королеви Єлизавети та про події в Апулії (1343-1345 рр., позначені в тексті), після розділу п'ятого про допомогу Людовика I Казимирові проти короля Чехії Яна, який напав на Краків (розділ не датований, але подія, як відомо, 1345 р.) та перед розділами сьомим і восьмим про війну з хорватами (розділ не датований; події липня 1345 р.) та з венеціанцями у Далмації (без дати; події 1345-1346 рр.), а також перед розділом дев'ятим про смерть герцога Андрія, брата Людовика I (розділ також без дати; подія 18 вересня 1345 р.). Іншими словами, похід проти татар відбувся цілком певно 1345 р. і переносити його на 1352 р., як це зробило багато істориків⁷⁵, немає жодних підстав.

Правда, в розділі шостому хроніки Яноша Кюкюллеї пізніше, після 1345 р., була проведена редакція, внаслідок якої Андрій титулується трансільванським воєводою (waivoda transsilvanus)⁷⁶. Такий явний анахронізм - бо Андрій став воєводою лише 1353 р. - міг штовхати згаданих істориків на перенесення подій на 1352 р., але й тоді Андрій ще воєводою не був.

Курйозною треба також вважати спробу перенести битву литовців з татарами над Синьою Водою (з литовсько-руських літописів, за якими вона традиційно датується 1362 р.) на 1354 р. з об'єднанням її з подіями 1354 р. в Прославі та на Полі (з Маттео Віллані)⁷⁷.

ПРОСОПОГРАФІЯ. Маттео Віллані не подав імені "короля Прославі", тобто, відповідно до реальних обставин, брацлавського темника. Хронікер міг повідомити про нього лише, що він "невірний" (тобто, найімовірніше, не християнин, зокрема не православний, бо такого назвали б лише схизматиком, а магометанин - від часів хана Узбека, який ревно заходився поширювати іслам, темниками вже не могли бути погани)⁷⁸, що він підданий угорського

короля та що мав у своєму розпорядженні чималу військову силу. Підданство угорському королеві треба, мабуть, трактувати просто як військовий союз. Всі ці відомості про "короля Прославі" не суперечать реальним можливостям брацлавського темника, імені якого вже, мабуть, ніколи знати не будемо (хоча певні міркування про його особу можна висловити, про що нижче).

Були спроби ідентифікувати "короля Прославі" з конкретними особами. А.Нарушевич вважав, що ним був Федір Коріатович, який прогнівив Ольгерда. Литовський великий князь, нібито, здобув Брацлав та інші замки і лише з допомогою Людовика I Федір (в цьому місці А.Нарушевич висловлюється неясно) повернувся на Поділля⁷⁹. Вести дискусію з цими поглядами не варто, бо вони в свій час були продиктовані неповною інформацією про братів Коріатовичів⁸⁰. Їх у 50-х рр. на Поділлі ще не було. М.Карамзін хотів бачити в ролі "короля Прославі" когось з Рюриковичів⁸¹. М.Каро скаржився з приводу таких інтерпретацій, що "патріотична упередженість взагалі ускладнює розуміння цих подій"⁸². Здається, у світі сьогоденніших знань про обставини на Поділлі та в західному причорноморському регіоні в другій половині XIV ст. констативною була б дискусія, чи під брацлавським темником не треба розуміти місцевого золотоординського правителя Дмитра, відомого з битви над Синьою Водою (що датується 1362 р.), який пізніше підтримував - може, за традицією 50-х рр. XIV ст. - дружні відносини з Людовиком I (документ 1368 р.). Це питання виходить вже поза рамки даної статті⁸³.

Інформатор Віллані дуже рельєфно зобразив ще іншого золотоординського достойника, найімовірніше, також темника якоїсь сусідньої з Брацлавською землі. З жвавої розповіді про промову молодого ще юнака, який без страху з невеликою свитою прибув на переговори з угорцями, проглядають східні хитрощі золотоординця. Він впевнений, що переміг би угорців, але поки що має намір десь у

⁷⁵ Pray G. Annales... - Pars.2. - P.92; Naruszewicz A. Historia... - T.6. - P.241; Féjer G. Codex... - T.9, vol.2. - P.206; Fessler I.A. Die Geschichte der Ungern... - Tl.3. - Bd.1. - S.329-330; Stadnicki K. Synowie... - S.166; von Szalay L. Geschichte... - Bd.2. - S.257; Caro J. Geschichte... - Tl.2. - S.295; Fessler I.A. Geschichte... Bd.2. - S.129; Молчановский Н. Очерк... - С.194.

⁷⁶ Про титулатуру Андрія дивись далі.

⁷⁷ Fessler I.A. Die Geschichte der Ungern... - Tl.3. - Bd.1. - S.332-334.

⁷⁸ Це, правда, не було загальним правилом, але у флорентійській хроніці "невірними" називають не християн.

⁷⁹ Naruszewicz A. Historia... - T.6. - P.241.

⁸⁰ Цей сюжет досяг фантастичних розмірів: Федір Коріатович, нібито, 1354 р. на Брацлавському замку підписав угоду з Людовиком I, обмінюючи свої подільські землі на Мукачівсько-Маковицьку долину. Див.: О. Исторический очерк угорского народа и угорской церкви. - Ч.2 // Славянские повести. СПб., 1889. - №52. - С.1199. В основі таких і подібних тверджень лежать не лише деформовані відомості з Віллані, але й ще досі остаточно не з'ясовані в деталях стосунки братів Коріатовичів з Угорським королівством.

⁸¹ Карамзин Н.М. История... - Кн.1. - Т.4. - Кол.140 (приміток).

⁸² Caro J. Geschichte... - Tl.2. - S.295.

⁸³ Темникові Дмитрові буде присвячено окреме повідомлення.

майбутньому стати християнином. Нібито, угорські вельможі перешкодили королеві Людовикові I довести справу до кінця... Чому М.Карамзін примусив угорського короля взяти цього татарського темника в полон⁸¹ (у джерелі цього немає) - цілком неясно. Ясно, однак, що угорські впливи на цього володаря не поширилися.

Флорентійська хроніка знає - за іменем - лише одну дійову особу із західного боку, а саме Людовика I. Він особисто 1354 р. мав взяти участь у поході на Дикі поля. У мене не було можливості скласти ітинерарій Людовика I для того, щоб перевірити можливість його особистої участі. Досвід північно-східного походу 1352 р. був для нього дуже неприємний - він двічі ледве уникнув смерті - під Белзом отримав сильний удар бойовою палицею по голові; під час повернення до Угорщини десь на Підкарпатті русин-патріот підпалив хату, в якій він ночував.

З цілком незрозумілих причин історики додали другу дійову особу східних походів королівського рангу. Казимир III у походах ні 1352, ні 1354 рр. участі не брав, не лише згідно з Віллани, але також згідно з іншими джерелами. Про те, що М.Грушевський цілком довільно ідентифікував короля Прославії з Казимиром⁸⁵ - і, таким чином, послав його в походи 1352 і 1354 рр. проти татар - вже згадувалося. Можна вважати, що історики погано зрозуміли італійське джерело, перетворивши участь польського війська (війська короля Польщі) на особисту участь Казимира в поході 1354 р.⁸⁶ Патріотичні емоції перемогли у Я.Домбровського - похід 1354 р. він взагалі перетворив на війну Казимира проти татар; угорці дали лише підкріплення польському королеві⁸⁷. У цьому насильницькому приписуванні польському королеві ролі рівнорядної з угорським королем, а навіть домінуючої над Людовиком I відбулося стереотипне переконання в тому, що Поділля не могло бути сферою інтересів Угорщини, а, лише, в першу чергу, Польщі; в трохи ж пізніші часи (після відхилення датування литовських походів 30-50-ми рр. та зведення їх до 1362 року або сусідніх) - також Литви.

Давніші історики, цілком безпідставно об'єднавши відомості про похід секлерів 1345 р. під командуванням Андрія, про що писав

⁸¹ Карамзин Н.М. История... - Кн.1. - Т.4. - Кол.165 (основного тексту).

⁸⁵ Грушевський М. История... - Т.4. - С.42, 444. Проти цього виступив: Paszkiewicz H. Polityka ruska... - S.173.

⁸⁶ Там зробили: Pray G. Annales... - Pars 2. - P.94; Карамзин Н.М. История... - Кн.1. - Т.4. - Кол.165 (основного тексту), 140 (приміток); Huber A. Ludwig I... - S.16.

⁸⁷ Dąbrowski J. Ostatnie lata... - S.132. Тир знову протестував: Paszkiewicz H. Polityka ruska... - S.173.

Янош Кюкюллеї, титулюючи вже тоді Андрія трансільванським воєводою, хоча у 1344 р. він був лише comes trium generum Siculorum⁸⁸, а воєводою став 1353 р.⁸⁹ (1348 р. - comes Siculorum et de Brassow; 1349 р. - comes Siculorum, Brassoviensis, Zathmariensis et Margarosyensis; 1350-1352 рр. - capitaneus generalis, тобто намісник короля Людовика I в Сицилії)⁹⁰, на Схід та його переможну битву з татарами з повідомленням Віллани 1352 р., перенесли вістку 1345 р. на 1352 р. і зробили Андрія дійовою особою цього ж часу⁹¹. На сьогодні ясно, що описи боротьби з татарами 1345 р. та 1352 р. стосуються двох різних подій. Якщо у 1345 р. Андрій справді брав участь у битві з татарами, то його участь у поході 1352 р. джерелами не засвідчена.

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ. Не підлягає сумніву, що опис походів 1352 та 1354 рр. має фантастичні відтінки. В першу чергу це стосується відомостей про кількість військ. У 1352 р.: величезна кількість татар-піхотинців та кіннотників, 40000 угорських кінних лучників, велетенські втрати татарів, але й великі втрати угорців та прославів. У 1354 р.: загальна кількість військ з Угорщини, Польщі і Прославії 200000 вершників - битви не було. Перебільшення, навіть фантастичні, - характерні взагалі для середньовічних хроністів. Цифра 40 (тисяч) взагалі своєрідний штамп (може й магичного значення), що символізував велику кількість. Якщо ж врахувати, що інформаторами флорентійського хроніста були угорські воїни Людовика I, які наводили тогочасну Італію, то перебільшення тим більше зрозумілі - вони мали викликати в італійців уявлення про велетенські військові сили, які угорський король міг одночасно вжити і на Заході, і на Сході. Визначити кількість угорських військ та військ їх союзників тепер неможливо, але якщо врахувати труднощі постачання, особливо у тогочасній степовій зоні, то угорські загони могли налічувати лише кілька сот чоловік. Основним ж мусили бути війська брацлавського темника.

⁸⁸ Див.: Huber A. Ludwig I... - S.17.

⁸⁹ Zimmermann F., Werner C., Müller G. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. - Bd.2. - Hermannstadt, 1897. - S.57, 72.

⁹⁰ Див.: Densuşianu N. Documente... - P.32. Титул воєводи було внесено до хроніки 1353 або пізніше.

⁹¹ Pray G. Annales... - Pars 2. - P.92; Naruszewicz A. Historia... - T.6. - P.241; Feyer G. Codex... - T.9, vol.2. - P.206; Stadnicki K. Synowie... - S.166; von Szalay L. Geschichte... - Bd.2. - S.257; Caro J. Geschichte... - Tl.2. - S.295; Fessler I.A. Geschichte... - Bd.2. - S.129; Молчановский Н. Очерк... - С.194.

У змальованні подій 1352 та 1354 рр. відчувуються враження очевидця: опис бою між лучниками та рукопашної сутички шаблями, труднощів з постачанням, розкладу тіл багатьох вбитих, визнання невирішеності битви (1352 р.), докладна реалістична, навіть з відблиском гумору (лукавство і мужність молодого темника, який шляхом переговорів не допустив до битви; 1354 р.) картина - свідчать про автентизм розповіді. Цей автентизм зміцнюють відомості про хід бойових дій: битва 1352 р. залишилася невирішеною, більше цього, в Угорщині боялися відплатних дій "татарських ханів" - так виник наказ солдоцького жупана з 8 квітня 1352 р. (про який згадувалося вище); битви у 1354 р. зовсім не було; треба думати, війська союзників, опинившись глибоко в Полі у складних умовах, легко пішли на перемир'я із золотоординським темником. Героїчних тонів з угорського боку в обох описах не дуже й багато.

Висновок, що битва 1352 р. тривала, нібито, три дні без перерви - це вже вигадка патріотично настроєних на героїчний лад істориків⁹².

Віллани нічого не говорять про шляхи походів 1352 і 1354 рр. Однак немає жодних причин, щоб не уважати, що походи ці здійснювали, виходячи з найдалі на схід висунених територій Трансильванії, прикордонних її комітатів (жуп), заселених, в першу чергу, секлерами. Певне, що шлях був далекий, можливо, з правого через три річки (Серет, Прут, Дністер), але, все ж таки, ближчий, ніж через Карпати до Галичини і далі на схід, поза Бог (як припускав дехто з авторів відносно походу 1354 р.). Не кажучи вже про те, що, практично, територія до Прута, а потім і до Дністра в його середній течії ще до 1352-1354 рр., в період боротьби за галицько-волинську спадщину, увійшла в сферу зацікавлення Угорщини, що включало ознайомлення з цими землями також у військовому (шляхи можливих походів, річкові переправи) відношенні. Як згадувалося вже вище, є підстави вважати, що територія Прославії, зрештою, починалася вже на лівому березі Серету.

Опис подій весною 1352 р., коли на Прославію вирушили татарські війська (згідно з хронікою), найімовірніше, треба інтерпретувати таким чином, що володар Прославії, маючи угорську підтримку, зумів відбити напад якогось відгалуження від основних сил татар золотосординського хана Джамбека, які прямували тоді на Галичину і Польщу. Прихід угорської допомоги саме з Трансильванії найправдоподібніший - він також був найоперативніший.

Складніше пояснити події 1354 р., бо невідомо, де саме об'єдналися польські й угорські загони з військами Прославії для дальшого походу на схід. Але і в даному випадку, імовірно, угорці йшли в Трансильванію в напрямі основних осередків Прославії.

ВИСНОВКИ

Джерелознавче дослідження відомостей хроніки Маттео Віллани, здається, довело, що вони відбивають, хоча й в гіпертрофованій формі, події, які відбувалися на Поділлі 1352 та 1354 рр. Це ясно навіть при ізольованому вивченні хронікарських записів. Повідомлення Віллани вкладаються природно в контекст угорської експансії на Схід у 40-50-х рр. XIV ст.

Галицько-Волинська держава була не лише буфером для Заходу від татар, але й аналогічним буфером для татар від Заходу. Колапс галицько-волинської державності порушив стабільність в регіоні, а в боротьбу за галицько-волинську спадщину вступили Литва, Угорщина, Польща. Події розгорталися в Галичині (у вузькому розумінні цього поняття), на Волині, на Поділлі (яке як географічний об'єкт було поділене між Галицькою державою та Золотою Ордою) та на Буковині (тут до Галичини належали Бая, Серет, Хотин). Золотоординське централізоване панування (тобто, кероване з Сараю) на території від Карпат (середніх) до Дніпра було значно ослаблене. Золота Орда стає до середини XIV ст. другорядною державою для Східної Європи - її основна увага за правління хана Джамбека (1342-1357) була звернена на Кавказ та Іран, трохи на Крим (знищення Кафи 1344 р.). Західний (для Сараю) напрям обмежувався походами грабіжницького характеру, часто в спілці з литовцями та русинами, проти Польщі й Угорщини.

У результаті діяльності відосередних сил темники західних окраїн осамостійнилися, часто виходили з підпорядкування Сараєві, встановлювали безпосередні контакти з християнськими сусідами.

Битва угорців та секлерів (угор. *székelyek*, лат. *siculi*, нім. *Sekler* - прикордонне військо з угорців, поселене у XII ст.) під командуванням Андрія 1345 р. на татарській землі⁹³ з військом татарського "князя" Атлама (чи Отлама; ім'я явно деформоване), що закінчилася перемогою угорців - Атлама стяли, а багатьох полонених послали Людовикові I до Вишеграда, - можливо, стала

⁹² Fessler I.A. Geschichte... - Bd.2. - S.129; von Szalay L. Geschichte... - Bd.2. - S.257.

⁹³ Не можна погодитися, що битва відбувалася в Трансильванії, як вважає: Spuler B. Die Goldene Horde... - S.105.

поворотним пунктом в угорській золотоординській політиці⁹⁴. Угорщина переходить від оборони до наступу. В наступні роки секлери продовжили тиснути татар, прогнавши їх з їхніх поселень навіть, нібито, аж до моря⁹⁵. У другій половині 40-х рр., певно, відбулося поширення угорської сфери впливу до Серету, може, подекуди до Пруту, (але не до Дністра, як вважають деякі історики). Про те, що ідеї експансії зміцніли, свідчить відновлення 1347 р. (булла папи Климента VI архієпископові у Калочі від 29 березня) місійного єпископства у Мількові, у південно-східній Трансильванії, що мало, зрозуміло, вести християнізацію татарів⁹⁶. Одночасно здійснювалася угорська експансія на буковинські землі колишньої Галицько-Волинської держави.

Можна думати, що десь в кінці 40-х – на початку 50-х рр. XIV ст. Угорщині вдалося встановити мирні відносини та, деяною мірою, підкорити своїм впливам сусідню з Трансильванією Брацлавську тьму (Прославію), темник якої, опинившись ранньою весною 1352 р. під ударом загонів золотоординського хана Джамбека (може, це й мала бути кара за відступництво), котрі основною своєю силою подалися на Галичину і Польщу, попросив допомоги угорців. Як видно з хроніки Маттео Відлані, таку поміч темник отримав та залишився й надалі в орбіті угорської протекції.

Пrawdopodobно, в цей же час загострилися польсько-угорські внутрішні протиріччя. Як відомо, з 1350 р. Галичина (згідно з угодою між Людовиком I та Казимиром III) залишалася формально

угорською в тимчасовому (бо в Казимира III не було престолонаслідника) правлінні Польщі. Такий кондоміній був не дуже ясний і не був позбавлений протиріч, але польська і угорська сторони намагалися його поширити на схід – в боротьбі з Литвою та Золотою Ордою принаймні на Поділля.

До такої експансії заохочував папа Климентій VI. 15 липня 1352 р. (стже, після угорської експедиції на допомогу брацлавському темникові) з Авінйону – куди прибув королівський посол – папа посилав два листи Людовикові I. Згідно з першим, папа передавав Людовикові I всі землі, які він вже здобув або здобуде в майбутньому від схизматиків та невірних (тобто від православних русинів та магометан татарів)⁹⁷. Другим листом він передав Людовикові I церковні податки з усієї Угорщини, щоб використати їх для боротьби з "лукавими татарами та невірними"⁹⁸. Ще раніше, 15 травня 1352 р., папа писав до гнезненського архієпископа та краківського і вроцлавського єпископів, проголошуючи в Польщі хрестовий похід проти татар⁹⁹. Цю концентровану акцію можна вважати відповіддю на весняний похід татарів 1352 р., але, з іншого боку, це й було заохоченням до наступальних дій із захопленням нових земель. У дусі цих планів Людовик I 28 березня 1353 р., підтверджуючи саксонцям Трансильванії їхні права, підкреслював їхні обов'язки виконувати військову службу на коні або пішки, зокрема тоді, коли король особисто вестиме війська в східні країни (*ad partes orientales*)¹⁰⁰. Такі звороти в документі, начебто, свідчать про підготовку походу, який справді відбувся через рік. Щоб забезпечити тили, трансильванський воевода Андрій 1353 р. наказує ремонтувати замки¹⁰¹.

Десь у 1352-1353 рр. на землях, відкраних від колишнього Галицького князівства, було утворено угорську марку з центром у Баї. Це свідчення того, що на схід від Карпат угорці почувають себе чимраз сильніше. Весною 1354 р. відбувається угорський похід на Поле. Він закріпив впливи на Брацлавську тьму, але до походу мусили допустити також поляків як допоміжну силу. Похід закінчився безрезультатно, добре що не катастрофою в степах. Може,

⁹⁴ Опис подій дав королівський секретар архидіакон Янош Кюкюллей, сам трансильванець і сучасник, який добре розумів обставини. Хроніка Яноша Кюкюллей (з Коклі – назва річки, комітату, міста) увійшла до складу хроніки Яноша Туроца (пом. 1420 р.), до Дубнівської хроніки, до хроніки Вуди, тому її цитують по-різному. Див.: *Johannis de Thurocz Chronica Hungarorum ab origine gentis, inserta simul Chronica Joannis archidiaconi de Kikulew, ad annum usque Christi 1464 et ultra perduta...* / Ed. J.G.Schwandtner // *Scriptores rerum Hungaricarum veteres, ac genuini partem primum ex tenebris eruti...* - Vindobonae, 1746. - P.177; *Johannis de Thurocz Chronica...* // *Scriptores rerum Hungaricarum veteres...* - Pars I. - Tyrnoviae, 1765. - P.289; *Chronica Dubnicense...* - P.167-168; *Chronicon Budense. Post elapsos ab editione prima et rarissima trecentos sexaginta quinque annos secundam adornavit...* I.Podhradezky. - Budae, 1838. - P.276-278; Küküllei János és s Nételen Minorita Krónikaja / Ford. Géreb L. - Budapest, 1960.

⁹⁵ *Chronicon Dubnicense...* - P.168.

⁹⁶ *Theiner A. Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis.* - T.1. - Romae, Parisiis, Vindobonae, 1859. - P.737-738; *Zimmermann F., Werner C., Müller G. Urkundenbuch...* - Bd.2. - S.39-40.

⁹⁷ *Fejér G. Codex...* - T.9, vol.2. - P.169-170.

⁹⁸ *Theiner A. Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia...* - T.1. - P.815-816; *Densuşianu N. Documente...* - P.25-26.

⁹⁹ *Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia...* - P.539-540.

¹⁰⁰ *Zimmermann F., Werner C., Müller G. Urkundenbuch...* - Bd.2. - S.93-96.

¹⁰¹ *Densuşianu N. Documente...* - P.32-33.

треба вважати, що Людовик першим серед східноєвропейських володарів відчув притягальну силу Чорного моря, побачив відблиск казкових багатств, які давала морська східна торгівля - генуезька і венецька - через Кафу - Тану далі до Середньої Азії (про яку він мусив знати, як добре зорієнтований в італійських справах ще з 1345-1350 рр.)¹⁰². Цей наступ до Чорного моря посилив польсько-угорське суперництво вже в другій половині XIV ст., але до моря дійшла лише Литва, відома своїх цілей, особливо після перемоги над трьома темниками на Синій Воді 1362 р.¹⁰³ Не виключено, що поява угорців у Брацлавській тьмі та на Полі підштовхнула Литву до активніших дій. У 60-х рр. XIV ст. на східному шляху угорців до моря з'явився новий бар'єр у вигляді Молдавського князівства (виникло 1359-1360 рр.), який долати стало вже не так просто.

¹⁰² Див. деякі міркування на цю тему: Papacostea Ș. De Vicina á Kilia. Byzantins et Génois aux bouches du Danube XIVe siècle // Revue des études sud-est européennes. - T.16. - Bucarest, 1978. - 41. - P.77-78; III. Папакостя не знав про похід угорців 1364 р.

¹⁰³ Немає жодних підстав уважати, що литовці могли появитися на Поділлі раніше, наприклад, у 30-50-х рр. XIV ст., чого хотіли спрепаровані литовсько-руські хроніки. Див. (відносно Київщини): Русина О. Легенда про виправу Гедиміна на Русь в опінії В.Б. Антоновича та в пізнішій історіографії // Академія пам'яті проф. Володимира Антоновича 16-18 березня 1993 р., м.Київ. Доповіді та матеріали. - К., 1994. - С.93-94. З іншого боку, немає також підстав підмінювати литовців та литовську експансію на Південь русинами чи білорусами, як було модно колись (в дусі Литовсько-Руського великого князівства) та знову стає модно тепер.

ДОДАТОК

Фрагменти з хроніки Маттео Вільлані італійською мовою*

Istorie di Matteo Villani cittadino Fiorentino. Che continua quelle di Giovanni suo fratello... In Firenze, 1581.

№1

p.134-135: Cronica di Matteo Villani. Libro secondo.

Come uno¹ grande Re² de³ Tarteri⁴ venne sopra il⁵ Re² di Proslavia⁶. Cap. LXXI⁷.

Avvenne⁸ in questo⁹ anno che uno¹ Re² de¹⁰ lignaggio de¹¹ Tarteri⁴, havendo¹² hauuto¹³ la sua gente briga col Re² di Proslavia⁶ infedele, avegna che¹⁴ suddito, a¹⁵ Re² de¹⁶ Ungheria, e fatto danno luna¹⁷ gente al¹⁸ altra¹⁹, il detto Re² de¹¹ Tarteri⁴ sentendosi di grande potenza²⁰, per presunzione²¹ della sua grandezza, overo²² per trarre la gente del suo paese (che havieno²³ a quel tempo grandissima fame) uscì del suo reame²⁴ // con infinito numero di gente a pie²⁵ &²⁶ a cavallo. Ed²⁷ entrò nel regno²⁸ de²⁹ Proslavi³⁰. Il Re² de³¹ Proslavi³⁰ con la³² sua gente si fece incontro³³ a quella moltitudine³⁴, per ritenerla a certe frontiere, tãto³⁵ che hauesse³⁶ il soccorso del Re² d'Ungheria³⁷, il quale³⁸ di presente vimandò³⁹ XL⁴⁰ mila arcieri⁴¹ a cavallo. e aggiuntosi⁴² colla gente del Re² de²⁹ Proslavi³⁰, di⁴³ presente commisono la battaglia con⁴⁴ Tarteri⁴⁵, de

* Основний текст [B] 1581 р.; тексти [C] та [D] (обидва - 1729 р.) ідентичні; після кожного фрагменту подаються різночитання з текстів [A] 1582 р., [C] 1729 р. та [E] 1848 р. Різночитання інтерпункції не подаються.

¹[E] un. ²[E] re. ³[C] de'. ⁴[C], [E] Tartari. ⁵[A] lo. ⁶[E] Proslavia. ⁷[C], [E] LXXII. ⁸[A] Avenne. ⁹[E] quest'. ¹⁰[A], [C], [E] del. ¹¹[C], [E] de'. ¹²[E] avendo. ¹³[C] havuto, [E] avuta. ¹⁴[C] avegna che, [E] avegnache. ¹⁵[C] a'. ¹⁶[E] d'. ¹⁷[C], [E] l'una. ¹⁸[A] e, [C] a, [E] al'. ¹⁹[A] l'altra, [C] l'altra. ²⁰[E] potenza. ²¹[C, codex Cavourii] prosunzione. ²²[E] ovvero. ²³[A] havevano, [E] avevano. ²⁴[C] Reame. ²⁵[C], [E] piè. ²⁶[E] e. ²⁷[C], [E] ed. ²⁸[E] Regno. ²⁹[C], [E] de'. ³⁰[E] Proslavi. ³¹[C] de'. ³²[E] colla. ³³[A] innanzi. ³⁴[E] ritenerli. ³⁵[A], [C], [E] tanto. ³⁶[C] avesse, [E] avesse. ³⁷[A] d'Ungheria. ³⁸[A] ilquale. ³⁹[A], [E] vi mandò. ⁴⁰[E] quaranta. ⁴¹[E] arcieri. ⁴²[C] aggiuntisi. ⁴³[A] e di. ⁴⁴[A] co, [E] co'. ⁴⁵[A], [C] Tarteri, [E] Tartari.

quali⁴⁶ tanti nuccisono⁴⁷, che la lena mancò a gli huomini⁴⁸, e lo taglio alle spade⁴⁹, e le saettè a gliarchi⁵⁰. Ma per quella⁵¹ soprabbonante moltitudine de⁵¹ Tarteri⁴ non potendo gli gli⁵² Ungheri e i Proslavi³⁰ piu⁵³ tagliare, convenue⁵⁴ che abbandonassono il campo, non senza⁵⁵ grande danno della loro gente. I Tarteri⁴ vinti rimasono vincitori. Ma⁵⁶ per disagio di viuande⁵⁷, e per la corruzione⁵⁸ dellaria⁵⁹, costretti prima amanicare⁶⁰ de²⁹ corpi morti; sentendo che per li due Re² si faceva apparecchiata mēto⁶¹ di ritornare in campo con maggiore, e piu⁶² potente esercito. per paura, e per lo gran gifetto che i Tarteri⁶³ haueano⁶⁴ di vettuaglia⁶⁵ si tornarono a dietro⁶⁶ in loro paese. Questa novella havemmo⁶⁷ da piu⁵³ e diverse parti in Firenze del mese d' Aprile MCCCLII⁶⁸.

N.2

p.211-212:

Libro quarto

Come il Re¹ d' Ungheria² passò con grande essercito³ contro⁴ a uno⁵ de⁶ Tarteri⁷. Cap.V⁸.

⁴⁶[A] dequali, [C] de' quali. ⁴⁷[C], [E] n'uccisono. ⁴⁸[A] a glihuomini, [E] agli uomini. ⁴⁹[A] e alte spade il taglio. ⁵⁰[A] e gliarchi, [C] a gli archi, [E] agli archi. ⁵¹[C], [E] la. ⁵²[A], [C] potentogli gli, [E] potendo li. ⁵³[C], [E] più. ⁵⁴[A], [C] convenne ⁵⁵[E] senza. ⁵⁶[E] ma. ⁵⁷[A] vivanda, [C], [E] vivande. ⁵⁸[E] corruzione. ⁵⁹[C], [E] dell' aria. ⁶⁰[C], [E] a manicare. ⁶¹[A], [C] apparecchiamento, [E] apparecchiata mēto. ⁶²[C] maggiore più. ⁶³[E] Tartari. ⁶⁴[C] haveano, [E] aveano. ⁶⁵[E] vittuaglia. ⁶⁶[E] addietro. ⁶⁷[E] avemmo. ⁶⁸[E] 1352.

¹[E] re. ²[A] d Ungheria. ³[E] esercito. ⁴[E] contra. ⁵[A] a uno grande signore del lignaggio, [C] il Re, [E] re. ⁶[C] de'. ⁷[E] Tartari. ⁸[A] IIII. ⁹[E] quest'. ¹⁰[A] accolto. ¹¹[A] del Re di Polonia, [C] del Re d' Appollonia, [E] di quello di Pollonia. ¹²[A], [C] di quello di Proslavia, [E] di quello di Proslavia. ¹³[E] uomini. ¹⁴[A] carriaggi. ¹⁵[E] e пропущено. ¹⁶[C] migliaja. ¹⁷[A] andò. ¹⁸[E] quindici. ¹⁹[A] grāde. ²⁰[C], [E] travaglio. ²¹[A] il. ²²[C] Reame. ²³[A] duno grande Re, [C] d'uno gran Re, [E] d'uno gran re. ²⁴[C], [E] de'. ²⁵[E] ch'. ²⁶[C], [E] giovane. ²⁷[A], [C] mandò, [E] man do. ²⁸[C] li. ²⁹[E] licenza. ³⁰[A] compagnia, di potere, [C], [E] compagnia, potesse. ³¹[A] sicuramente. ³²[A] e пропущено. ³³[E] baroni. ³⁴[A], [C] e riccamente. ³⁵[A] fattagli. ³⁶[E] riveranza. ³⁷[C], [E] perchè. ³⁸[C], [E] d'arme. ³⁹[C] ch'egli, [E] ch'e'. ⁴⁰[C], [E] ch'era. ⁴¹[A], [C], [E] non. ⁴²[E] cristiano. ⁴³[E] volea. ⁴⁴[C] ch'egli, [E] che. ⁴⁵[A], [C], [E] gente. ⁴⁶[C] ch'egli, [E] che. ⁴⁷[C], [E] d'omaggio. ⁴⁸[A] ognanno, [C] ogn'anno, [E] ognianno. ⁴⁹[C] E пропущено. ⁵⁰[C] li. ⁵¹[A] giovane Re disse, [C] giovane Re disse, [E] giovane disse. ⁵²[C] Vedi. ⁵³[A] che la, [C] chē la. ⁵⁴[E] senza. ⁵⁵[E] l'aiuto. ⁵⁶[A] che tu se. ⁵⁷[A] sei пропущено, [C], [E] se'. ⁵⁸[C], [E] s'io. ⁵⁹[A] volessi io hauerei. ⁶⁰[A] grande. ⁶¹[A] vittoria di te; пропущено слова potrei hauere dite. ⁶²[C]

In questo⁹ anno [MCCCLIII] e in questo medesimo tempo Lodovico Re¹ d' Ungheria², accolse¹⁰ suo sforzo, e di quello d' Appollonia¹¹ e di Proslavia¹² suoi huomini¹³; e apparecchiato grande carreggio¹⁴ di vittuaglia, e¹⁵ con dugento migliaia¹⁶ di cavalieri andando¹⁷ XV¹⁸ di per luoghi deserti: e¹⁹ con grande¹⁹ travaglio²⁰ passò nel²¹ reame²² d uno gran Re²³, della gesta de²⁴ Tarteri⁷. E giunto nel reame²² di colui, essendo per cominciare a fare danno nel paese, il Re¹ di quello paese che²⁵ era assai giovane²⁶, mādò²⁷ pregando quello d' Ungheria² che gli²⁸ desse licenzia²⁹ che con poca compagna, potesse³⁰ venire a lui sicuramente³¹ e³² impetrata la licenzia²⁹ venne a lui con cento Baroni³³ molto adorni, riccamente³⁴ apparecchiati, e fatta la³⁵ riverenzia³⁶ domandò il Re¹ d' Ungheria² perchè³⁷ egli era venuto con forza darne³⁸ nel suo reame²², e quello chegli³⁹ volea da lui. Il Re¹ gli disse chera⁴⁰ venuto sopra lui perchè³⁷ egli nō⁴¹ era Christiano⁴²; e che voleva⁴³ tre cose: la prima chegli⁴⁴ divenisse Christiano⁴² con la sua gēte⁴⁵; la seconda chegli⁴⁶ lo riconoscesse per suo maggiore; la terza che in segno domaggio⁴⁷ gli desse ognāno⁴⁸ certo tributo; ed egli sarebbe suo protettore. E⁴ il⁵⁰ giovane disse⁵¹; vedi⁵² Re¹ d' Ungheria² la mia forza è troppo maggiore della⁵³ tua: solo del mio reame²² senza⁵⁴ la forza de²⁴ miei maggiori, e faccioti certo che⁵⁶ condotto sei⁵⁷ in parte che sio⁵⁸ volessi⁵⁸ gran⁶⁰ vittoria⁶¹ potrei hauere dite⁶², e della tua gente: ma però chio ho⁶³ animo di divenire Christiano⁴², accetto di volere fare de⁶⁴ tue domande, e³² intendo⁶⁵ di farlo⁶⁶ a tempo col tuo aiuto⁶⁷, e del Papa⁶⁸, e⁶⁹ rimasi in concordia fece grande honore⁷⁰ al Re¹ d' Ungheria², e accompagnolo⁷¹ in fino⁷² // a⁷³ confini del suo reame²². Ma in quello venire per invidia⁷⁴ i grandi⁷⁵ baroni⁷⁶ d' Ungheria² non gli feciono honore⁷⁰, per impedire che il loro Re¹ per lo acqui⁷⁷ sto di costui non divenisse grande di operchio. E⁷⁸ fu materia di grande isconcio⁷⁹ del buono⁸⁰ volere che²⁵ haueva⁸¹ il Re¹ de⁶ Tarteri⁷, e della⁸² intenzione del Re¹ d' Ungheria².

hauere di te, [E] aver la di te. ⁶³[C] però ch' io hò, [E] perocch' io hò. ⁶⁴[C] le. ⁶⁵[A] attendo. ⁶⁶[C], [E] farle. ⁶⁷[C] aiuto. ⁶⁸[E] papa. ⁶⁹[C] E. ⁷⁰[E] onore. ⁷¹[A], [C], [E] accompagnollo. ⁷²[C] infino. ⁷³[C], [E] a'. ⁷⁴[A] per alcuna inuida, [C] per alcuna invidia, [E] per invidia. ⁷⁵[A], [C], [E] i grandi. ⁷⁶[C] Baroni. ⁷⁷[C] lo acquisto, [E] l'acquisto. ⁷⁸[E] e. ⁷⁹[E] sconcio. ⁸⁰[A] buono proponimento, e, [E] buon. ⁸¹[C] haveva, [E] aveva. ⁸²[E] dell'.